

DVĚ VÝROČÍ NA CESTĚ NORMOVÁNÍ NĚMČINY V 17. A 18. STOLETÍ. JUSTUS GEORG SCHOTTEL (1612–1676) A JOHANN CHRISTOPH ADELUNG (1732–1806)

OPEN ACCESS

Povahu procesu normování spisovné němčiny jako jedné ze zásadních kapitol vývoje německého jazyka ovlivnilo historické pozadí, které bylo podstatné pro objasnění jazykových poměrů, daných bohatstvím krajových forem a proměn jazyka při formování spisovné němčiny, a zároveň určované územní roztržitostí německé jazykové oblasti. Zatímco v období vrcholného a pozdního středověku vycházely snahy o normování jazyka zejména z prostředí dvorských kanceláří, kde zájem o vyšší úroveň znalostí gramatiky cílil na vzdělání písařů, zesilovaly postupně od 16. století ve společnosti vlivem hospodářské a kulturní integrace německých zemí, ke které zásadně přispěl vynález knihtisku, tendence vedoucí ke sjednocení spisovného jazyka. Důležitou roli přitom sehrála reformace: podstatným důsledkem reformace, zejména Lutherova překladu bible, byla skutečnost, že se němčina začala s ohledem na reformní myšlenky vymezovat vůči převaze latiny a uplatňovat se v oblastech, kde latina dříve dominovala (např. v teologii). Přesto se v humanistických gramatikách 16. století, které zahrnovaly celkový komplex německého jazyka, promítl výrazně vliv latiny — některé z nich byly sepsány v latině a také přenesly kategorie latinské gramatiky na německý jazyk. Autory těchto gramatik, jako byli např. Laurentius Albertus (1573), Albert Ölinger (1573) a Johannes Clajus (1578), spojuje absence požadavku jednotného jazyka i hodnocení dialektálních rozdílů v němčině, které tyto osobnosti ve svých gramatikách pouze konstatují. Dobu od druhé poloviny 16. století do počátku 19. století, navazující na tyto podněty, pak charakterizuje hledání normy německého jazyka, na kterém se spolupodílely následující faktory: 1) vzorové jazykové regiony (např. míšeňská němčina nebo ve výslovnosti severoněmecká oblast), jejichž podstata se zakládala na přirozené heterogenitě a variabilitě jazyka a jejichž význam a prestiž stoupaly od 16. století působením ideologů jazyka, 2) vzorové spisy a autoři (např. Martin Luther a jeho překlad bible), 3) vzorové instituce (např. jazykové společnosti, akademie, univerzity) a 4) vzorové principy jazykové kultury, spojené především v 17. století s konkretizací v pravopisných poučkách, gramatikách a slovnících.

Vztah k normování jazyka se zásadně změnil s generací německých gramatiků první poloviny 17. století, kdy i pod vlivem vznikajících jazykových společností (např. *Fruchtbringende Gesellschaft* z let 1617–1680, nazývané též *Palmenorden* podle symbolu kokosové palmy, spojené s praktickou využitelností všech jejích částí a hesla „všechno k užitku“ směřovaného k jazyku), které měly péči o jazyk ve svém programu, narůstalo vědomí nutnosti normování jazyka, rozvíjely se intenzivní diskuse o tom, co je „nejlepší“ nebo „správný“ jazyk, zejména ve smyslu používání jedné vůdčí variety jazyka, a zároveň se vedly polemiky o základech gramatiky jazyka a slovní zásoby očištěné od vlivu cizích jazyků. Od poloviny 17. století se zájem o jazyk, který v období třicetileté války i během následujícího hospodářského poklesu značně utrpěl, ještě zvýšil a stále výrazněji se začínala uplatňovat záměrná kodifikační činnost, soustředěná na vytvoření jednotného psaného jazyka a jeho kodifikaci v gramatikách, slovnících apod. Tento cíl — vytvoření kultivovaného německého jazyka s kulturní prestiží, jehož normy měly být s filologickou korektností uměle stanoveny

a kodifikovány — vycházel z praktické potřeby nadregionálně srozumitelného jazyka, který by byl slučitelný s tolerancí k jazykové variabilitě a který by připouštěl porozumění jiným regionálním dialektům.

Mezi gramatiky 17. století vynikal Justus Georg Schottel (1612–1676) známý v souvislosti s vlivy pozdně humanistické učenosti pod latinskou formou příjmení Schottelius. Pocházel z dolnosaského Einbecku, kde byl jeho otec farářem a učitelem, a po studiích v Helmstedtu, Hamburku, Leidenu, Wittenberku a Lipsku působil jako vychovatel, úředník, básník a důvěrník brunšvicko-lüneburských vévodů ve Wolfenbüttelu, kde mu byla k dispozici vynikající knihovna. Byl také teologem, filozofem a poetikem. Schottella ovlivnil v jeho raných gramatických pracích (např. *Teutsche SprachKunst*, 1641) didaktik Wolfgang Ratke (Ratichius, 1571–1635), který neusiloval o zavedení němčiny jako vyučovacího jazyka, ale s ohledem na školní praxi kladl důraz na nutnost normování jazyka a jeho očištění od vlivů cizích jazyků; za autoritu pro normování německého jazyka považoval Lutherův překlad Nového zákona do němčiny. I Schottel, přijatý v roce 1642 pod jménem *Der Suchende* (Hledač) do přední jazykové společnosti *Fruchtbringende Gesellschaft*, se primárně zaměřil na otázku sjednocení normovaného jazyka. Ve svém stěžejním díle *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprache* (1663), které je členěné do pěti knih s rozsahem kolem 1500 stran, pojednával o vývoji jazyka, onomastice, slovtvorbě, syntaxi, poetice a frazeologii. Schottel se zde vzhledem k pojetí díla jako *summa philologica* snažil o povýšení gramatiky na vědecký stupeň a jako první formuloval na základě vědeckých argumentů postupně rozšířenou tezi o „umělém“ vzniku spisovného jazyka. Za „Hauptsprache“ považoval jednotnou nadnářeční formu jazyka vzdělaných, tzn. „učenných, moudrých a chytrých“ (Berner et alii, 2020, s. 129) lidí, jež se měla stát základem kodifikace němčiny. Na dialekty i mluvený jazyk nahlížel jako na méněcenné. V gramatice se snažil odstranit nepravidelnosti a nefunkční prvky a ve sporných případech kladl důraz na nutnost rozhodovat gramaticky mezi variantami na základě analogie. Tento postup převládal u Schottela od r. 1651 a s ním ho sdíleli např. Gottfried Wilhelm Leibniz, Georg Philipp Harsdörffer a Johann Bödiker, na rozdíl od zastánců principu anomálie, zdůrazňujících zejména na základě pedagogické praxe regionální hledisko (např. Christian Gueintz a Christian Weise). V případě pravopisu byl ale Schottel vůči principu analogie zdrženlivý. Jádrem jazykově-teoretické práce a významný inovativní výkon v systematické a úplnosti představuje u Schottela slovtvorba. Slovtvorba je pro něho důkazem tradic a přirozenosti německého jazyka a prostředkem kreativity kultivovaného jazyka ve prospěch jeho bohatství a úplnosti. Schottel se etymologickým segmentováním slov zasloužil o srozumitelný výklad základních prvků slovtvorby: rozlišoval mezi kořenem slova (*Stammwort*) jako základovým lexémem a kmenem slova (*Wurtzel*) a specifikoval afixy (*Hauptendungen*) a flektivní koncovky (*zufällige Endungen*). V souvislosti s aktivitami členů jazykových společností postupují do Schottelova díla slovtvorné snahy o nahrazení slov přejatých z cizích jazyků novými slovy vycházejícími z domácí slovní zásoby, které se natrvalo staly pevnou součástí německého jazyka: Schottelius poněmčil s úspěchem latinské gramatické termíny používané v němčině dodnes, např. *Einzahl*, *Fall*, *Geschlecht*, *Hauptwort*, *Mehrzahl*, *Mundart*, *Sprachlehre*, *Wörterbuch* a *Zahlwort* (Berner et alii, 2020, s. 135). V mnoha názorech nebyl Schottel originální a navazoval na své předchůdce, ale jeho

dílo, díky němuž se stal zakladatelem systematického výzkumu německého jazyka a v němž propagoval přijetí sociálně prestižního spisovného jazyka, zaznamenalo velký ohlas, protože ztělesňovalo a sjednocovalo v sobě podstatné jazykově-teoretické názory 17. století. Jeho celoživotní zájem a morální snaha o povznesení německého jazyka i jeho zásluhy o vytváření příkladného vztahu k jazyku naplněného úctou mu ještě za jeho života přinesly od jazykovědce a básníka Georga Philippa Harsdörffera (1607–1658) označení „Varro teutonicus, vindex linguae“ („teutscher Varro, Meister der Sprache“) (Polenz, 1994, s. 152). Svým dílem překonal Justus Georg Schottel své předchůdce a odborného uznání se dočkal i v 19. století, kdy ho jazykovědci označili za „Jacoba Grimma 17. století“ („Jacob Grimm des 17. Jahrhunderts“) (Waldberg, 1891, s. 412).

Následující 18. století je dobou pokračujících snah o sjednocení spisovného německého jazyka a zároveň představuje velmi důležité období ve vývoji němčiny: na jeho počátku stojí nejednotný jazyk, na němž znepokojuje filozofa Gottfrieda Wilhelma Leibnize (1646–1716) nedostatek bohatosti, jasnosti a elegance, a na jeho konci vystupuje němčina jako básnický jazyk vrcholných kvalit v díle Goethově, jako jazyk filozofie a vyučovací jazyk na univerzitách. Tuto dobu charakterizují v souladu s osvícenskými myšlenkami snahy zdůvodnit jazykové skutečnosti a formulovat je na základě explicitních pravidel. Od koncepce normování jazyka v nadregionálním smyslu vedl v této době vývoj pojetí vzniku jednotného spisovného jazyka k tezi, že jednotný kultivovaný německý jazyk má mít povahu jedné vůdčí, reálné variety, která je nadřazena nářečím, a že nemá vycházet výhradně z regionálního hlediska, ale má reflektovat také jazyk předních spisovatelů a učenců podle vzoru respektovaných tiskáren a institucí. Jako vzor pro stanovení normy spisovného jazyka byla vzhledem k politickému, kulturnímu a hospodářskému významu saského teritoriálního státu favorizována hornosaská, tzv. míšeňská němčina, a to v různých formách. Jedna z předních osobností osvícenského kulturního života Johann Christoph Gottsched (1700–1766) ji považoval za vzor ve formě, kterou používali nejlepší německy píšící spisovatelé, např. Paul Christian Fürchtegott Gellert, Martin Opitz, Christian Weise nebo Christian Wolf.

Vyvrcholení snah o sjednocení spisovného jazyka dokládají práce lexikografa a gramatika Johanna Christopa Adelunga (1732–1806). Pocházel z rodiny faráře z Předních Pomořan a studoval teologii v Halle. V roce 1759 se stal učitelem na evangelickém gymnáziu v Erfurtu a roku 1762 nastoupil jako knihovník v Gothě. Zásadní změnou v životě této nadané a tvůrčí osobnosti byla léta strávená v jednom z významných center osvěcenství — v Lipsku. V roce 1787 byl povolán na místo dvorního rady a vrchního knihovníka kurfiřtské knihovny v Drážďanech, kde se až do konce svého života věnoval katalogizaci knižních fondů. Jeho rozsáhlá činnost zahrnuje aktivity soukromého učenice, spisovatele, lexikografa, překladatele historických děl, redaktora novin, vydavatele časopisů, recenzenta a korektora. Přes slovníkovou práci se dostal ke gramatice, vývoji jazyka, stylistice a obecné jazykovědě. Ve své gramatice *Umständliches Lehrgebäude der deutschen Sprache, zur Erläuterung der deutschen Sprachlehre für Schulen* (1782), navazující na předchozí práce (např. *Deutsche Sprachlehre*, 1781), kterými významně ovlivnil školní gramatiku 18. i 19. století, shrnul výsledky kodifikačních snah svých předchůdců a navázal na J. Ch. Gottscheda ve smyslu odvození

pravidel pro soubor norem z tzv. míšeňské němčiny ve formě literárního jazyka, je-
 jímž nositelem byly vyšší sociální vrstvy společnosti. Zároveň se snažil nahradit Gott-
 schedovu gramatiku, založenou na racionalistickém učení nazpaměť, gramatikou po-
 stavenou na empirických principech, která by současně s výukou jazyka procvičovala
 myšlení. Jeho gramatika je podle řecko-latinské tradice koncipovaná jako gramatika
 slovních druhů: v prvním dílu přechází od etymologie k flexi a slovtvorbě a následně
 k syntaxi, druhý díl pojednává o pravopisu. Terminologicky zůstal Adelung u latin-
 ských označení, poněmčelých výrazů převzal od svých předchůdců pouze zlomek.
 Jeho význačnost a zásadní přínos pro normování německého jazyka spočívá v lexi-
 kografické práci *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuches Der
 Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders
 aber der Oberdeutschen* (5 sv., 1774–1786), následované shrnujícím dílem a prvním vel-
 kým německým slovníkem vydaným pod názvem *Grammatisch-kritisches Wörterbuch
 der hochdeutschen Mundart* (1793–1801), který se metodicky opírá o deskriptivní prin-
 cip a obsahuje výslovnost, gramatické vlastnosti a vybranou slovní zásobu bez ar-
 chaismů, provincialismů a nářečních výrazů. „Hochdeutsch“ definoval ze sociálního
 a regionálního hlediska „jako psaný a kultivovaný jazyk společnosti horních tříd,
 zvláště jižní kursaské země“ (Polenz, 1994, s. 190). Adelung zde vytvořil samostatné
 dílo s více než 55 tisíci hesly uspořádanými v abecedním pořadí na základě vlastního
 sběru materiálu, k nimž připojil definice, parafráze, synonyma, příklady a frazeolo-
 gismy. Členění polysémnních lexémů systematizoval podle čísel a písmen, většinou od
 staršího k mladšímu a od konkrétního k abstraktnímu. Etymologické údaje odpoví-
 dají dobovému stavu znalostí. Toto dílo je nejrozsáhlejší a nejvýznamnější slovník do
 vzniku lexikografického opusu bratří Grimmů *Deutsches Wörterbuch* (32 sv., 1854–1961;
 33. sv. 1971). Podobně jako Justus Georg Schottel shrnul ve své práci dosavadní stav
 výzkumu německého jazyka a rozvinul jej dále tak, že další bádání v 19. století vy-
 cházelo téměř výlučně z jeho prací. Adelung byl „první, který pojem normy nein-
 terpretuje jen ve smyslu jazykové správnosti, ale pokouší se do něho vnést sociální
 dimenzi“ (Bernert et alii, 2020, s. 137). Spisovný jazyk chápal jako společenský systém
 komunikace v reálném sociálním systému. Nejvyšším principem procesu normování
 bylo pro něho vytvoření jediné jednotné jazykové normy, kterou zpočátku spojoval
 s jazykovým územ horních sociálních vrstev Horního Saska. Tento postoj z něj učinil
 jednoho z posledních zastánců regionalisticky založeného míšeňského stanoviska.
 Z dnešního pohledu nedostatečně rozlišoval mezi psaným a mluveným jazykem
 i mezi psaným jazykem a jazykem literatury. Po revizi svého stanoviska založené na
 diskusi s Christophem Martinem Wielandem (1733–1813) o tom, že jazyk krásné li-
 teratury je relativně samostatný a není založen na vkusu hornosaské elity, zastával
 Adelung myšlenku jazykové jednoty, která korespondovala s jeho stanoviskem, že
 příčiny jazykového vývoje spočívají v úzkém vztahu jazyka a společnosti, neboť jazyk
 je dílo společenského života. V tomto smyslu odvozoval Adelung z tehdejšího jazyko-
 vého úzu také pravidla pro normování jazyka. U svých současníků byl i přes některé
 výhrady a kritiky považován za autoritu. Z jeho jazykovědných prací často vycházeli
 básníci a spisovatelé, např. Gotthold Ephraim Lessing, Wilhelm von Humboldt, Jean
 Paul, E. T. A. Hoffmann a Friedrich Schiller; Johann Wolfgang Goethe použil Adelun-
 govo dílo k přepracování svých děl po stránce pravopisné, gramatické a stylistické.

Proces normování německého jazyka je spojen s pojmem „Hochsprache“, tzn. jazykovou formou prostou regionalismů, která představuje teoretický požadavek, a nikoli historickou skutečnost. Velká různorodost psaných jazyků na německém území si vyžádala značné umělé zásahy gramatiků, kteří vyvinuli nesmírnou snahu, aby z množství grafických a gramatických variant vybrali pro jednotný jazyk soubor těch, které považovali za nejvhodnější. Na ustálení mluvnice se podíleli gramatici 17. a 18. století. Vývoj jednotného spisovného jazyka vrcholil v době osvícenství, kdy se proces normování němčiny vydal cestou od srozumitelného jazyka ke správnému jazyku, cestou vymezenou na jejím začátku působením a dílem Justa Georga Schottela v 17. století a na jejím konci přínosem Johanna Christoha Adelunga v 18. století. Tuto cestu k jednotnému spisovnému německému jazyku charakterizuje nejen nadregionální srozumitelnost a věcná diferenciacie jazykového výrazu, ale také sociální nutnost správného mluvení a psaní i kultivované zacházení s jazykem podle stanovených pravidel. Dlouhý a složitý proces vývoje jednotného německého jazyka přitom provázela řada osobností, které se zasloužily o vytvoření vědomí nutnosti jednotného jazyka a jeho kodifikace, a tím přispěli k jednotě německého jazyka. Jejich úsilí, vynalézavost a přesvědčení o správnosti jejich konání, které došlo na konci cesty požadovaného výsledku, odráží Schotellovo „Mensch, hilf dir selbst, so hilfet Gott mit“ („Člověče, přičiň se a Bůh ti pomůže“).

LITERATURA

- BERNER, E. — WOLF, N. R. — SCHMIDT, W. — LANGNER, H. (2020): *Geschichte der deutschen Sprache*. Teil I. — Einführung, Vorgeschichte und Geschichte, 12. vyd. Stuttgart: Hirzel Verlag.
- POLENZ, P. v. (1994): *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart*.

- Sv. II — 17. und 18. Jahrhundert. Berlin — New York: Walter de Gruyter.
- WALDBERG, M. v. (1891): Justus Georg Schottelius. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Sv. 32. München — Leipzig: Duncker & Humblot, s. 407–412.

Lenka Vodrážková | Ústav germánských studií FF UK |
 nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
 ORCID ID: 0000-0003-3984-385X
 e-mail: lenka.vodrazkova@ff.cuni.cz

